

KUTADGU BİLİĞ HAKKINDA ÇİN'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR VE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMELER*

Studies on Kutadgu Bilig and Critical Evaluation of The Studies In China

Doç. Dr. Osman CÜME**

ÖZ

Karahanlılar dönemine ait eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*, ilim dünyasına malum olduktan sonra bugüne kadar Türkiye başta olmak üzere, Rusya, Almanya, Fransa, Çin, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Amerika, Japonya gibi ülkedeki bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bilindiği üzere, *Kutadgu Bilig*'in çeşitli dillerde manzum, mensur neşirleri, tıpkıbasımları yayımlandı. Karahanlıların tarihi, kültürü, edebiyatı, eski Türklerin inançları, Türk toplulukları üzerinde çalışan araştırmacılar için bakılması gereken birincil öneme sahip kaynaklar hâline geldi. Son dönemlerde bu ülkelerde yapılan çalışmalar hakkındaki bilgilere erişmek *Kutadgu Bilig* üzerindeki çalışmalar konusunda önem sağlar. Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*'in tentitli metnini yayımladıktan sonra Çinli, Özbekistanlı âlimler; Arat'ın yayımladığı nüshadan yararlanarak eserin Uygurca ve Özbekçesini neşretmişlerdir. Çin'de *Kutadgu Bilig* hakkındaki araştırmaların tarihi yüz yılı aşmış olsa da 1980'li yıllardan sonra yoğunlaşmıştır. Uygurca ve Çince yayımlanan dergi, gazete, sözlüklerde *Kutadgu Bilig* hakkındaki bilgiler yer almıştır. Uygur dili, edebiyatı, Karahanlılar tarihi üzerinde çalışan bilginlerin ilgisini çekmiş ve bu konuda çok sayıda çalışma ortaya çıkmıştır. *Kutadgu Bilig*'in Çin'de resmî olarak tanıtılması, yayımlanması ve araştırılması Türkiye, Rusya ve Almanya gibi ülkelere göre geç başlamıştır. Özellikle Çin'de 1978 yılından sonra -reform yapıldıktan sonraki 40 yılda- *Kutadgu Bilig*; Çin, Uygur, Kazak ve Kırgız dillerinde yayımlanmıştır. Bilim adamları bu konuya çok ilgi göstermiş ve *Kutadgu Bilig* resmî olarak neşredildikten sonra Uygur dili, edebiyatı, tarihi ile uğraşan araştırmacılar son yıllarda dil, edebiyat, felsefe, folklor, hukuk, dış siyaset gibi çeşitli yönlerden *Kutadgu Bilig* hakkında incelemeler yapmışlardır. Çince ve Uygurca çok sayıda çalışma, akademik makale, doktora ve yüksek lisans tezi yazılmıştır. Çin'in farklı üniversitelerinde ve ilgili kurumlarında *Kutadgu Bilig Araştırma Merkezleri*, *Kutadgu Bilig Tetkik Cemiyetleri* kurulmuştur. 1980-2000 yılları arasında *Kutadgu Bilig* konusunda ulusal ve uluslararası sempozyumlar düzenlenmiştir. 2010 yılından sonra, *Kutadgu Bilig* metninin Çince ve Uygurcası sesli olarak neşredilmiştir. Ayrıca *Kutadgu Bilig* konusunda doktora, yüksek lisans tezleri yazılmış ve kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Ancak *Kutadgu Bilig*'in dizini hâlâ yapılmamıştır. Bu sebeple araştırmacılar için bazı zorlukların oluştuğu görülmektedir. Bu makalede, ilk olarak geçen asrın başlarından günümüze kadar olan uzun bir süreçte *Kutadgu Bilig*'in Çin'de yayımlanan Çince ve Uygurca dergi, sözlük, ansiklopedi, ders kitabı, gazetelerde Yusuf Has Hacıp'in hayatı, *Kutadgu Bilig* hakkındaki genel bilgilerin yer alması, yabancı ülkelerde yapılan araştırmaların Uygurca ve Çinceye tercüme edilmesi, tanıtılması, *Kutadgu Bilig*'in Çin, Uygur, Kazak ve Kırgız dillerindeki çeşitli çevirileri ve özellikleri tek tek anlatılmış, daha sonra *Kutadgu Bilig* hakkında yapılan araştırmalar değerlendirilerek *Kutadgu Bilig*'in çeşitli çevirilerinde bulunan yetersizlikler ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kutadgu Bilig, Çin, çeviri, eleştirel değerlendirmeler.

ABSTRACT

Kutadgu Bilig is the one of the marvelous works belonging to Qarahanid Dynasty and it has attracted the attention of scientists, researchers especially in Turkey, Russia, Germany, France, China, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Azerbaijan, USA and Japan. As it is known, *Kutadgu Bilig*'s verse and prose versions were published in various languages and it came as first-hand sources to look for those who worked on the history, culture, literature of ancient Turks and Uyghurs. Accessing information about the works carried out in each country will be very important on *Kutadgu Bilig* Study. It is later than other countries such as Turkey, Russia, Germany that introducing, researching on *Kutadgu Bilig* in China. But in China *Kutadgu Bilig* research has gone through more than a century of history. This book has been published in Chinese, Uyghur, Kazakh and Kyrgyz languages, especially after 1978 in China, and 40 years after the reform. Scientists have shown great interest in this subject and after *Kutadgu Bilig* has been officially published,

* Geliş tarihi: 6 Eylül 2019 - Kabul tarihi: 26 Kasım 2019

Cüme, Osman. "Kutadgu Bilig Hakkında Çin'de Yapılan Çalışmalar ve Eleştirel Değerlendirmeler" *Millî Folklor* 124 (Kış 2019): 51-61

** Kuzezybatı Minzu Üniversitesi Uygur Dili ve Kültürü Enstitüsü, Lanzhou/Çin.
osmanjuma2018@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6749-395X

researchers who have been interested in Uyghur language, literature, history have examined Kutadgu Bilig in various aspects such as language, literature, philosophy, folklore and foreign politics. Meanwhile, many doctoral and master thesis were written by graduate students and doctoral students about Kutadgu Bilig. In this article the author mainly discusses the introduction, publication, and research of Kutadgu Bilig from the beginning of the last century to the present, and brief evaluations have been made on them in China.

Key Words

Kutadgu Bilig, China, translation, critical evaluation.

Giriş

Geçen asrın başlarında başlayan Çin'de *Kutadgu Bilig* (Bundan sonra *KB* olarak geçecektir.) araştırmalarını iki döneme ayırmak mümkündür. Guomindang dönemi (1911-1949) ve yeni Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan (1949) sonraki dönem. Bu sürede Çin, Uygur, Kazak ve Kırgız dillerinde basılan dergi, gazete, ders kitapları, çalışma kitapları, ansiklopedilerde de *KB* hakkında az çok tanıtıcı bilgi verilmiştir. Özellikle Çince ve Uygurca dergilerde tanıtımların sayısı belli seviyelere ulaşmıştır. Ayrıca başka, Kazak ve Kırgız dillerinde de az sayıda bilgi vardır. Bu çalışmada *KB* üzerine Çin'de çeşitli dillerde yayımlanan kitap ve dergilerdeki makaleleri tam olarak dizinlemek yahut anlatmak mümkün değildir. Bu nedenle aşağıda erişilen malzemelere dayanarak önemli sayılan kitap ve makaleler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Çalışmada *KB* alanında Çince ve Uygurca neşredilen kitaplar, makaleler üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Kutadgu Bilig'in Çin'de Tanıtılması

Çin'de *KB*'nin tanıtılması 90 yıldan daha fazla bir sürece sahiptir. Çin'de azınlıklar edebiyatı için önemli sayılan *Milletler Edebiyatı Araştırmaları* dergisinde yayımlanan *Çin'deki Kutadgu Bilig Araştırmalarına Edebi Bakış* adlı makalede bu konuda geniş bilgi verilmektedir. Bu makalenin yazarı Chao Zhengrong'a göre, geçen asrın başlarında Abdülkadir Damollam, 1918-1920 yılları arasında *KB*'nin Arap harfli bir nüshasını Kaşgar'a getirmiştir. 1930'lu yıllarda Kaşgarlı

Osman Bin Abdürrahim Natevani, *Faziller* adlı bir kitapta Yusuf Has Hacip gibi Uygur bilginleri hakkında bilgi vermiştir. Uygur şairi Kutluk Şevki, *Kaşgar* adlı şiirinde Yusuf Has Hacip ve *KB*'yi anlatmıştır. 1934 yılında basılan *İttifak* dergisinde şair ve eseri hakkında bilgiler yer almıştır. 1944 yılında ünlü şair, araştırmacı İmin Tursun *Şincan Gazetesi*'nde, 1946 yılında Şükür Yalkun *Altay* dergisi'nde, Su Beihai 1949 yılında *Şincan Gazetesi*'nin 16 Ocak sayısında *KB* ve onun Uygur dili ve edebiyatındaki etkisi hakkında bilgiler vermiştir. (Zhengrong 2017: 1).

1949 yılından sonra Yusuf Has Hacip ve *KB* hakkındaki bilgiler gündeme gelmiş; lügat, ansiklopedi, dergi ve ders kitaplarında *KB* özel madde olarak tanıtılmıştır. Yirminci asırdaki ünlü araştırmacı, şair Ahmet Ziya'î 1950'li yıllarda *KB* ve *Divânü Lügati't-Türk*'ün Uygurca neşrini hazırlamaya başlamış ancak o dönemlerde yaşanan olaylar sebebiyle bu çalışmaya devam edememiştir. 1956 yılında Guang Tian, *Nur Gazetesi*'nin 13 Temmuz'daki sayısında, Muhemmetcan Sadik, *Şincan Maarifi* dergisinin ikinci sayısında, Abdüşükür Muhemmetemin, *Şincan Edebiyatı* dergisinin ikinci sayısında Yusuf Has Hacip ve *KB*, *Divânü Lügati't-Türk* hakkında bilgiler vererek bu iki eserin Uygurların tarihi mirası olduğunu vurgular. 1958 yılında yayımlanan *Uygur Tarihi Kaynaklarından Kısaca Derleme* adlı kitapta *KB* hakkında bilgiler verilmiştir (Jiasheng, Suluo vd.1958). 1963 yılında Çin'deki Türkoloji alanının önderlerinden Hu Zhenhua ve Geng Shimin, *Şincan Edebiyatı* dergisinin

üçüncü sayısında *Uygurlar'ın Destanı Kutadgu Bilig* adlı makalesini yayımlar (1963: 3). Çok geçmeden Çin'de kültür devrimi (1966-1976) başlar ve her alandaki ilmî işlere ara verilir. 1978 yılında Çin'de reform başladıktan sonra, bir süre geride kalan akademik çalışmalar yeniden başlar. Çin'de en nüfuzlu yayınevlerinden biri olan Shanghai Cishu Neşriyatı'nda yayımlanan *Ci Hai*'nin (Okyanus) üçüncü cildinde *KB*'nin Uygurların ünlü eseri olduğu, *KB*'nin anlamı, üç nüshasının varlığı, 72 bâb, 13290 mısradan oluştuğu, içtimai, siyasi, ekonomi, felsefe, edebiyat gibi yönlerle ilişkili olduğu belirtilmiştir (1979: b3635). *Çin Büyük Ansiklopedisi* Çin Edebiyatı kısmının ikinci cildinde *KB*'nin 1070 yılında yazıldığını, on üç bin mısradan fazla şiire sahip bir eser olduğunu, devlet idaresindeki önemine, son dönem Uygur edebiyatına çok etkisi olduğunu kaydetmiştir (1986: 917). Çin'deki Uygur devlet adamı Tömür Davamet'in editörlüğünde hazırlanan *Çin'deki Azınlıkların Kültürü Büyük Sözlüğü*'nde Yusuf Has Hacıp'in şimdiki Kırgızistan dairesinde dünyaya geldiği, sonra Kaşgar'a göç ettiği, *KB* adlı eseri yazdığı, bu eserin 13290 mısradan oluştuğu belirtilir. Eserin üç nüshasının olduğu, Rus, İngiliz, Türk, Alman, Uygur, Çin dillerinde yayımlandığı gibi geniş bilgilere yer verilir (Davamet 1999: 103-429). Ayrıca 2003 yılında yayımlanan *Da Cihai* (2003: 321) ve yukarıda bahsedilen *Ci Hai*'in altıncı baskısında Yusuf Has Hacıp ve *KB* hakkındaki bilgilere yer ayrılmıştır (2009).

Çin Halk Cumhuriyeti bir milyar dört yüz milyon nüfusa sahiptir. Uygur ve başka milletler azınlık sayılır ve bunların dilinde yapılan dergiler, gazeteler çok sayıda olmasa da mevcuttur. Çin'de *Kutadgu Bilig* hakkında tanıtma yapan Çince, Uygurca dergilerden *Bulak*, *Şincan Üniversitesi Dergisi*, *Miras*, *Milletler*

Edebiyatı Araştırmaları, *Şincan İçtimai Fenleri*, *Kaşgar*, *Aksu Edebiyatı*, *Turfan*, *Komul Edebiyatı* vb. akademik, edebî dergilerde *KB* hakkında tanıtımlar, incelemeler yapılmıştır. Özellikle Uygur klasik edebiyatı ve folklorunun özel kaynağı olan *Bulak* dergisinde bu konuda çok sayıda araştırma ve tanıtıcı yazı basılmıştır. *KB* hakkında yazan isimler arasında Ahmet Ziyaî, Şerefiddin Ömer, Gayratcan Osman, İmin Tursun, Lang Ying, Yüsüpaneli İslamî, İbrahim Mutî, Mirsultan Osmanov, Abdürrahim Ötkür, Abdüşükür Muhammetemin, Arslan Abdullah, Gazi Ahmet, Ablimit Ömer, Abdüşükür Turdı, Geng Shimin, Memtimin Yüsüp, Mahmut Zeydi, Yarmuhemmet Tahir gibi araştırmacılar bulunmaktadır.

Esqer Hüseyin ve Vahitcan Gopur'un hazırladığı *Uygur Klasik Edebiyatı Tezisi* (1988) adlı eserin 300-344. sayfaları arasında, Şincan Uygur Özerk Bölgesi İçtimai Fenler Akademisi Milletler Edebiyatı Enstitüsü editörlüğünde hazırlanan *Uygur Edebiyatı Tarihi* (1.cilt) adlı eserin 352-462. sayfaları arasında Yusuf Has Hacıp ve *KB* hakkında detaylı bilgiler verilmiştir (Kolektif: 2006). Bu iki çalışmada, Yusuf Has Hacıp'in hayatı, şahsiyeti, devri, muhiti; *KB*'nin yazılması, nüshaları, *KB*'nin mazmunu, sembollerini ve onların anlamı, eserin dili, edebî özelliği hakkında bilgiler, açıklamalar geniş yer tutar.

KB'nin Çin'de Yapılan Çevirileri

Uygurca ve Çince kaynaklarda *KB* hakkındaki bilgileri bulmak mümkündür. 1979 yılından 2015 yılına kadar *KB*'nin Çince, Uygurca, Kazakça ve Kırgızca olmak üzere dört dilde çevirisi yayımlanmıştır. Bunların içinde Çince nüsha, farklı bilim adamları tarafından tercüme edilip birkaç defa basılmıştır. Günümüzde *KB*'nin Çince üç tercümesi bulunmaktadır. *KB*'nin Çince çevirisi hakkındaki geniş bilgiler Liu Xia'nın Türkçe karşılığı

Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi Üzerine Araştırma adlı doktora tezinde yer almaktadır (2013). *KB'nin Uygurcasının* da üç farklı tercümesi vardır ve bu tercüme-ler defalarca basılmıştır. Bu eserlerin içinde tıpkıbasımı da yayımlanmıştır. Buna ek olarak *KB'nin Kazakça ve Kırgızcasının birer çevirisi* bulunmaktadır.

KB'nin Çince Çevirileri

Çin'de *KB* hakkında çalışanlar için- de Çinli Türkolog Prof. Dr. Geng Shimin ve Prof. Dr. Wei Cuiyi başta yer almaktadır. Bu isimler, ilk olarak *KB'nin Çince tercümesini* yapmışlar ve yaptıkları ter- cümeler son yıllardaki *KB* çalışmaları için temel olmuştur. Bu araştırmacılar, *KB'nin* Türkçe nüshasından yararlanarak eseri Çinceye tercüme etmiştir. Sonra, 1986 yılında Hao Guanzhong, Zhang Hongc- hao ve Liu Bin gibi tercümanlar, 1984 yılında yayımlanan Uygurca neşirden faydalanarak ikinci kez *KB'nin Çince tercümesini* yapmıştır.

1) *KB'yi* ilk olarak Çinceye, Geng Shimin ve Wei Cuiyi *Fule Zhihui* (福乐智慧) adıyla çevirmiştir. Bu çeviri- nin giriş bölümüne bakıldığında Geng Shimin ve Wei Cuiyi'nin Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanıp 1947 yılında yayımlanan Türkçe metni esas aldığı görülmektedir. Bu çeviri bazı mısralar seçilerek tercüme edilmiştir ve tam değı- ldir (Shimin ve Cuiyi 1979). Bu tercüme- nin son yıllarda farklı yayınevleri tarafın- dan çok sayıda baskısı yapılmıştır.

2) *KB'yi* çeviren isimler arasında Hao Guanzhong, Zhang Hongchao ve Liu Bin bulunmaktadır. Onların tercüme ettiği nüsha 1986 yılında neşredilmiştir. *KB*, bu çeviride tam olarak tercüme edilmiş ve eserin 1984 yılında yayımlanan Uygurca neşirden yararlanılmıştır. Bu çeviri yakın zamanda Şincan Halk Neşriyatı, Şincan Fen-Teknik Neşriyatı gibi yayı- nevlerinde tekrar basılmıştır.

3) *KB*, Talat İbrahim tarafından da çevrilmiştir. 2014 yılında yayımlanan bu çeviri Çince tercüme-ler içinde en yeni tercüme sayılır ve tamdır. Tercüman hazırladığı bu çevirinin giriş bölümünde, eserin yeniden tercüme edilmesinin sebe- bini, yöntemini ve çeviri özelliklerini ortaya koyarak bu çevirinin on sekiz ayda tamamlandığını söyler.

Görüldüğü üzere, Çin'de *KB'nin* Çince tercümesi 1979 yılında başlanmış ve bugüne kadar tam 40 sene olmuştur. Ünlü Türkologlar ve tercümanlar tarafın- dan hazırlanan çeviriler son yıllardaki Çinli araştırmacılar için birincil kaynak sayılmıştır. Ancak *KB'nin* bu üç tercüme- si hakkında değerlendirmeler çok az sayılır. Hangi tercümenin *KB'nin* asıl metnine sadık kaldığı, anlamına uygun olup olmadığı üzerinde bir yargıya varıl- mamıştır. Eserlerin çevirisinde asıl metne -tıpkıbasımına- göz atılmadığı yahut başka dildeki çevirilerinden yararlanıl- madığı için tercümede eksiklik olması muhtemeldir.

KB'nin Uygurca Çevirileri

Bilindiği gibi, Uygur bilim adamları *KB'ye* büyük önem vermiş, eser 1984 yılından 2014 yılına kadar defalarca ba- sılmıştır. Bilim adamları, *KB'yi* manzum ve mensur olarak hazırlamıştır.

1) İlk olarak ünlü araştırmacı ve şa- irlerden Ahmet Ziya, A. Ötkür ve Mem- timin Yüsüp *KB'yi* manzum hâlinde hazırlar ve neşreder. Bu neşre eserin transkripsiyonu da eklenmiştir (1984). Eserin giriş bölümünde *KB'nin* Uygur kültür tarihindeki yeri, nüshaları, eserin dili, edebî özelliği ve Uygurca çevirisi hazırlanırken yararlanılan kaynaklar gösterilmiştir. Eserin sonunda sözcüklere açıklamalar getirilmiştir. *KB'nin* bu çevi- risi 2013 yılında Şincan Medeniyet Hazi- nesi altındaki proje kapsamında tekrar yayımlanmıştır.

2) *KB* manzum olarak neşredildikten sonra, Abdüşükür Turdı ve Kadir Ekber tarafından mensur olarak hazırlanan çeviri, 1991 yılında yayımlanmıştır. Eserin giriş kısmında eser hakkında genel bilgiler verilmektedir. Eser tam metin şeklinde hazırlanmıştır. Onların hazırladığı bu çeviri 2011 yılına kadar çok sayıda basılmıştır.

3) *KB*'nin Fergana nüshasını yayıma hazırlayan Mirsultan Osmanov'dur (2013). Uzun yıllar Uygur klasik edebiyatı üzerinde çalışan âlim Mirsultuan Osmanov, *KB*'nin Fergana nüshasının tıpkıbasımını örnek alarak eseri hazırlamıştır. Osmanov, giriş bölümünde bu nüshanın hazırlık aşamalarını anlatır ve her beyti yazarken R. R. Arat'ın hazırladığı Türkçe çeviriyle karşılaştırarak açıklamalarda bulunur.

4) *KB*'nin son yıllardaki diğer mensur neşri Abdüşükür Turdı, Abdurazzak Sayim, Nicat Kasim, Küreş Tahir ve Ekber Ablikim tarafından hazırlanmış olup bu neşirde eserin Uygurca okunuşu ve mensur açıklaması verilmiştir. 1991 yılındaki ilk manzum neşrinin genişletilmiş nüshası olan bu çeviri 2013 yılında Şıncan Medeniyet Hazinesi projesi kapsamında tekrar yayımlanmıştır. *KB*'nin bu çevirisinin girişinde bu çeviri hazırlanırken kullanılan yöntemler, eser üzerindeki genel bilgiler detaylı olarak anlatılmıştır (2013).

5) *KB*'nin Viyana, Fergana ve Kahire nüshalarının tıpkıbasımı 1985'te Şıncan Halk Neşriyatı'nda yayımlanmıştır (1985).

6) Erkin Emet ve İlşat Tursun tarafından *Kutadgu Bilig'den İnciler* adlı eser dört cilt olarak *KB*'deki ilim, ahlak, dünya hakkındaki beyitlerden ölü hüsnü hat şeklinde yayımlanmıştır (2013).

KB'nin Kazakça Çevirisi

Bilindiği üzere, *KB*'nin Çin'de Kazakça bir çevirisi bulunmaktadır. *KB*'nin

bu çevirisi Kazak aydını Asqar Egebayev tarafından hazırlanmış ve 1989 yılında neşredilmiştir. Eserin giriş kısmında, *KB*'nin Çin'deki Kazakça çevirisinin 1986 yılında Kazakistan'da yayımlanan neşrin esas alınarak hazırlandığı ortaya konmuştur. Egebayev Yusuf Has Hacip'i, "Cüsip Balasağın"; eserin adını ise *Kuttı Bilik* şeklinde yazmıştır.

KB'nin Kırgızca Çevirisi

KB'nin Kırgızca çevirisi Turganbay Kılıçbek ve Nuruz Hüsenali tarafından hazırlanmış olup 2013 yılında Şıncan Halk Neşriyatında basılmıştır. Kırgızca çevirinin giriş kısmında, eseri çevirenler bu eseri çevirirken 1984 yılında neşredilen Uygurca çeviriden yararlandığını söyler (2013). Kazakça çeviri gibi Yusuf Has Hacip'i "Cüsüp Has Acib", *KB*'yi *Kut Daarutar Bilim* hâlinde yazmışlardır. *KB*'nin Çin'de yapılan çevirileri hakkındaki ayrıntılı bilgiler için Prof. Dr. Mehmet Ölmez'in *Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri* adlı makalesine bakılabilir (Ölmez, 2004: 14).

Görüldüğü üzere, 1979 yılından bu yana *KB* Çin'de; Çince, Uygurca, Kazakça ve Kırgızca olarak birkaç dilde yayımlanmıştır. Çince ve Uygurca çevirilerin R. R. Arat tarafından hazırlanan nüshaya dayandığı tespit edilmiştir.

KB Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Bildiriler

Çince Araştırmalar

KB, Çin'de yayımlandıktan sonra bu alanda çalışanlar eser hakkında çalışmalarını sürdürmüş, çok sayıda makale ve kitap hazırlamıştır. *KB* hakkında yapılan çalışmaları aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

1) *KB Araştırmalarından Tercüme Makaleler 1* (1991). Şıncan Uygur Özerk Bölgesi İçtimai Fenler Akademisi Milletler Edebiyatı Araştırma Enstitüsü editörlüğünde hazırlanmış ve Şıncan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan bu der-

leme kitapta ABD, Türkiye ve Sovyetler birliğinde *KB* hakkında çalışan R. Dankof, R. R. Arat, A. H. Kononov, C. H. İvanov, K. Karimov, A. Egevbayev, A. Narinbayev, V. V. Radlof gibi bilim adamlarının çalışmaları Çince olarak yer almıştır. Yabancı ülkelerde basılan bu makalelerin Çince tercümesinden önce Uygurcası *Yabancı Âlimler-KB Hakkında* adıyla hazırlanmış ancak resmî olarak neşredilmemiştir (1989).

2) *KB Araştırmalarından Makaleler 2* (1991). Bu kitapta Çin’de yaşayan ve *KB* hakkında çalışan yirmi altı araştırmacının Çince makaleleri yer almıştır.

3) *Fu le zhi hui zhe xue si xiang chutan* (*KB*’deki Felsefi Düşünceler Hakkında Temel İnceleme), (Canjin, 1992). Yazarın bu çalışması yedi bölümden oluşmuştur. Bu çalışma giriş, fikir tarzı, cemiyet görüşleri, yaşam düşüncesi, ahlak sistemi, akıl ve yetki düşüncesi, dünya görüşleri olarak ana başlıklara ayrılmış ve *KB* hakkında felsefe incelemesi yapılmıştır.

4) *Fu le zhi hui yu dong xi fang wen hua* (*KB* ve Doğu-Batı Kültürü), (Ying 1992). Uygur ve Kırgız edebiyatı araştırmaları ile ünlü olan Prof. Dr. Lang Ying bu çalışmasında, şark nazmının piri ve *KB* hakkında genel bilgiler, *KB*’nin yazılış dönemi ve muhiti, *KB* orta asır garbi yurdun yaşam örneği, doğudaki ideal devlet, ilim ve baht, erdemlik, alegorik kahramanlar hakkında beyanlar, *KB*’nin sihirli gücü, *KB* ve doğu-batı kültürü gibi ana başlıklar altında *KB* hakkında kapsamlı incelemelerde bulunmuştur. Bu çalışmanın Uygurcası İmin Ehmedî, Yüsupçaneli İslamî tarafından tercüme edilmiştir ve 1993 yılında Şıcan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

5) *Fu le zhi hui yu wei wu er wen hua* (*KB* ve Uygur Kültürü), (Kadir 2003). Reyhan Kadir bu çalışmasını *KB*’yi keşfetmek, *KB*’nin yazılış dönemi,

Yusuf Has Hacip’in yaşamı, devam eden Uygur kültürü, baht arama yolu, millî ruhu temizlemek, *KB* ve Zhuang zi, *KB* ve eski Yunan kültürü, benzetme ve sembolün edebî tarzı olarak dokuz bölümde tamamlamıştır.

6) *Fu le zhi hui-gu wei wu er ren de jiang kang zhi hui* (*KB*-Eski Uygurların Sağlık Düşüncesi), (Qingping 2008). Yazar, bu çalışmasında *KB* hakkında genel bilgiler, *KB*’nin cemiyetteki sağlık düşüncesi ve rolü, *KB*’deki tabiatla ilgili olan düşünceler, *KB* ve beden sağlığı, *KB* ve ruh sağlığı, *KB*’deki sağlık düşüncesinin kaynağı, *KB*’deki sağlık düşüncesinin etkisi ve eksikliği gibi başlıklar üzerinde detaylı görüşleri ortaya koymuştur.

7) *Dong fang zhi hui de qian nian tan suo-fu le zhi hui yu bei song ru xue jing diande dui bi* (Şark Ferasetimin Bin Yıllık Araştırması-*KB* ve Kuzey Song Konfüçyüs Klasiklerinin Karşılaştırılması), (Kadir 2009). R. Kadir bu çalışmasında eski Uygurlar ve Çin’le olan siyasi, kültürel münasebetleri, Karahanlılarda akıl-ferasetçilik ve Kuzey Song’da Konfüçyüsçülük, *KB* ve dört kitap (Çin eski edebiyatındaki dört kitap Daxue, Zhongtang, Lunyu, Mengzi’leri gösterir) gibi konularda karşılaştırmalı araştırmalar yapmıştır.

8) *Fu le zhi hui ying yi yan jiu* (*KB*’nin İngilizce Çevirisi Hakkında Araştırma), (Ning 2010). Bu çalışma aslında Li Ning’in doktora tezi olup sonra neşredilmiştir. Li Ning bu çalışmasında Robert Dankof tarafından İngilizceye tercüme edilen çeviri üzerinde durmuştur. Eser, konunun önemi, araştırma yöntemleri, *KB* çevirilerindeki katkısı, *KB*’nin dünyadaki çevirileri, düşünce ve edebî özelliğin çeviriye olan tesiri gibi ana başlıkları esas alarak *KB*’nin İngilizce tercümesinin özelliği hakkında geniş bilgiler vermektedir.

9) *Fu le zhi hui de wen hua zhui qiu* (*KB'deki Kültür Tespitleri*) (Kadir 2016). *KB* hakkındaki çalışmaları ile tanınan araştırmacı Prof. Dr. Reyhan Kadir bu çalışmasında *KB'nin sırrı*, *KB'nin yazılması*, *KB'nin yıldızı*, *KB'nin ruhu*, *KB'deki akıl feraset anlamı* gibi başlıkları kaleme alarak *KB* ve ona yansıyan kültür izleri hakkında araştırmalarda bulunmuştur.

Uygurca Kitaplar

Çin'de Uygurca gibi başka azınlık dillerinde de *Divânü Lügâti't-Türk*, *KB* vd. eski eserler hakkında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Özellikle, Uygur eski edebiyatına mensup olan abide eserlerin çoğunun Uygurcası vardır ve çalışmalarda belli seviyeye ulaşılmıştır. *KB* hakkında yayımlanan çalışma kitapları aşağıdaki gibidir.

1) 1986 yılında Kaşgar'da *KB* hakkında sempozyum düzenlenmiş ve bildiri-ler Tarihî Miras-Kutadgu Bilig Üzerine Beyan (dört cilt) diye bir kitapta toplanmıştır. Bildiri kitabının 1. cildinde 14 bildiri yer almıştır (Dolat 1986). Bildiri kitabının 2. cildinde 10 bildiri yer almıştır. Bu bildiri kitabı Şıncan Uygur Özerk Bölgesi İçtimai Fenler Akademisi tarafından hazırlanmıştır ve 1986 yılı Kaşgar Uygur Neşriyatı'nda yayımlanmıştır. 3. cildinde ise 12 bildiri basılmıştır (Ebeydullah 1988). 4. cildinde 17 bildiri yer almıştır (Ebeydullah 1988). Yukarıda gösterilen bildiriler kitabında, Ahmet Ziyâî, A. Ötkür, A. Muhemmetimin, Y. İslami, Lang Ying, Memtimin Yüsüp, Şerefiddin Ömer, Abdükerim Rahman, Yarmuhemmet Tahir, Gayratcan Osman, Abdürehim Sabit gibi âlimlerin makaleleri yer almıştır ve bu bildirilerde *KB* ve Yusuf Has Hacip hakkında ortaya konan görüşler büyük önem taşır.

2) *Kutadgu Bilig ve Kanun* (İslamî 1993). Yazarın kendi kalemine mensup olan bu çalışma; giriş, Yusuf Has Hacip

ve Uygurlarda ilk kanun desturu, Yusuf Has Hacip'in kalemi altındaki töre ve onun mazmunları, Orta Çağ İslam cemaat kanunu talimatının Yusuf Has Hacip'e olan etkisi, Yusuf Has Hacip'in kanun düşüncesi, *KB* ve Karahanlıların devleti kanunla idare ettiği dönemleri, Yusuf Has Hacip kanun düşüncesinin özelliği ve onun hukuk tarihindeki yeri, *KB'nin* günümüze taşımamız gereken altı meselesi gibi ana başlıklar altında *KB'deki* kanuni düşünceler ve onun anlamı, kaynağı, özelliği, rolü üzerinde detaylı açıklamalarda bulunulmuştur.

3) *Kutadgu Bilig Hazinesi* (Muhemmetimin 1999). *Uygur Makam Hazinesi*, *Uygur Felsefe Tarihi*, *İpek Yolunda Dokuz Hikmet*, *Merkezi Asya*, *Garbi Yurt Taşkemir Sanatı* gibi araştırmaları ile tanınan A. Muhemmetimin tarafından yazılan bu kitap Çin'de *KB* hakkında yapılan çalışmalar içinde üst seviye eserlerdendir. Bu çalışmada yazar sadece *KB* hakkında genel bilgileri anlatmakla kalmaz, eserin tabiat bilimleri ile olan ilgisi, devlet ve kanun, ahlak, terbiyeye ait ve *KB'nin* Uygur kültürüne katkısı başlıklarını içerir.

3) *Yusuf Has Hacip'in Dünya Görüşleri* (Hevir 1999). Yazar Giriş, Tadu kelimesinin anlamı, Hareket, mekân, zaman, kanun görüşleri, Diyalektik düşünce, bilim teorisi, ilim-fen ve felsefe, ahlaki değer görüşleri, Hukuk görüşleri gibi ana bölümlerde *KB'ye* felsefi açıdan yaklaşmıştır.

4) *Kutadgu Bilig'deki Doğa Bilimine Ait Bilgiler* (Erşiddin 1999). Erşiddin, Yusuf Has Hacip'in ilim yapısı, *KB'deki* matematik beyanları, *KB'deki* astronomi beyanları, *KB'deki* kimyaya dair beyanlar, *KB'deki* jeolojik beyanlar, *KB'deki* geleceğe dair beyanlar, *KB'deki* başka doğa bilimlerine dair beyanlar, *KB'deki* doğa ilmine ait beyanlardan Uygurların ilim-fendeki katkısı gibi başlıklarda doğal

fenler açısından *KB* üzerinde inceleme yapmıştır.

5) *Kutadgu Bilig'deki Rubailer* (Tömür 1999). Bilindiği üzere *KB* hakkında çalışan âlimler Yusuf Has Hacıp'in *KB*'yi gazel şeklinde yazdığını söylemektedir. Onun aksine başka bilim adamları bu eserde rubainin de varlığını vurgular. A. Ömer ve Tömür bu çalışmasında kendi görüşlerine dayanarak genellikle gazel denilen beyitleri rubai olarak sayar ve 200'e yakın beyti rubai diye tanımlar.

6) *Uluğ İlmî Abide Kutadgu Bilig* (Yüsüp, Ehet vd., 1999). Bu bildiriler kitabında yetmişden fazla bildiri yer almıştır. Bildiri kitabına göre, 1998 yılında Kaşgar'da Yusuf Has Hacıp'in doğumunun 980. yılı anısına düzenlenen ulusal *Kutadgu Bilig* sempozyumunda sunulan tebliğleri seçerek bir bildiri kitabı hazırlamıştır.

7) *Kutadgu Bilig* (Tahir 2000). Yarmuhammet Tahir, *KB*'yi roman şekline çevirmiştir. Yazar aslında manzum olan *KB*'yi günümüz diliyle roman şeklinde anlatmıştır. Roman şekline getirilen bu çalışma, otuz beş bölümdür ve *KB*'yi beyan diliyle açıklamıştır.

8) *Kutadgu Bilig'in Belagati* (Abdullah, Raşiddin vd. 2001). *KB* hakkındaki akademik çalışma olan bu eser giriş, *KB*'nin müzik özelliği, *KB*'de söz kullanma sanatı, *KB*'nin gramer belagati, *KB*'deki belagat şekilleri gibi bölümlerde *KB*'deki belagat ve onun kullanımını geniş olarak anlatmıştır.

Görüldüğü üzere, Çin'de *KB* 1980'li yıllardan sonra birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir. Çalışmalar ilk olarak tebliğ-bildiri şeklinde olmuş, sonra kitap hâline gelmiştir. *KB* hakkında yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır. Dergi park gibi Çin'deki en büyük, kapsamlı akademik dergi ambarı olan CNKİ (www.cnki.net) tarandığında *KB* üzerine yazılan 5 doktora tezi, 17 yüksek lisans

tezi, Çince dergilerde yayımlanan 300'den fazla makale bulunmaktadır. *KB* hakkında Uygurca yayımlanan dergi ve gazetelerde yayımlanan makalelerin sayısı, konuları için 2004 yılında çıkan *Uygurca Yayımlanan Eserler Kataloğu*'na bakıldığında, Yusuf Has Hacıp ve *KB* ile ilgili olan makale sayısı 400'e yakındır (Sartekin 2004). Uygurca ve başka dillerde yayımlanan dergilerin elektronik nüshası oluşturulmadığı için 2004'ten sonra bu konuda yazılan makalelerin sayısını verebilmek mümkün değildir. Fakat burada doktora tezlerine kısaca değinmek uygun olacaktır.

1) Chen Jingping'in *KB'deki Sağlık Kaynakları Üzerine İnceleme* adlı doktora tezi (Jingping 2007). Bu tezde *KB*'deki Eski Uygurların beden sağlığı, ruh sağlığı, içtimai sağlık, insan ve doğa ilişkisi, sağlık düşünce kaynağı ve onun etkisi altındaki başlıklarda *KB*'deki sağlık ve onun anlamı üzerinde çalışmıştır.

2) Tursuncan İmin'in *Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshası Üzerinde Araştırma* adlı doktora tezi (İmin 2011). Merkezi Milletler Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olan Tursuncan İmin, doktora çalışmasında tarihî tasvirî dilbilimi, literatür yöntemlerinden yararlanarak *KB*'nin Viyana nüshasının imla özellikleri, sözlük incelemesi, başka nüshalarla olan farkını açıklar ve bu nüshanın transkripsiyonu, Uygurca çevirisini ve dizin bölümlerini verir.

3) Liu Xia'nın *Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi Üzerinde Araştırma* adlı doktora tezi (Xia 2013). 2013 yılında Çin Huadong Normal Üniversitesinden mezun olan Liu Xia, bu çalışmasında *KB*'nin farklı iki tercümesini esas alarak *KB*'nin Çin'de yayımlanması, özellikle Çinceye tercüme edilmesi, Çince yapılan iki nüshası ve onların özelliği, yetersizliği, çevirmenlerin kullandığı kuralları, yöntem-

leri hakkında bilgiler verir ve Çince çevirinin önemi üzerinde de durur.

4) Abdülehet Abdureşit'in *Yusuf Has Hacip'in Edebiyat ve Sanat Düşüncesi Üzerinde Araştırma* adlı doktora tezi (Abdureşit 2013). Bu tezde A. Abureşit Orhun abidelerindeki edebî özelliklerin *KB*'ye yansıtıldığı, *KB* ve Fars Edebiyatı ile olan ilişkisi, *KB*'nin son dönem Uygur edebiyatına olan etkisi hakkında çalışmıştır.

5) Elfire'nin *Kutadgu Bilig'deki Milliyet ve Dinî Görüşler* adlı doktora tezi (Elfire, 2016). Merkezî Milletler Üniversitesinde doktorasını tamamlayan Elfire, bu tezinde *KB*'deki milliyet anlamı, Karahanlılar'daki etnik gruplar ve onların münasebetleri, *KB*'deki inanç kavramı ve onun anlamı, günümüzdeki rolü hakkında geniş, kapsamlı görüşleri önermiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz Çin'deki en büyük dergi ambarı sayılan CNKİ internet sitesi ve 2004 yılında yayımlanan kataloğa bakıldığında, Çin'de yapılan *KB* hakkındaki çalışmaların konusunu aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1) *KB*'nin dili: *KB*'nin dili hakkında diğer âlimlerin görüşleri gibi Çin'deki araştırmalar da eserin dilini Hakaniye Türkçesi, Kaşgar dili, Eski Uygurca gibi kavramlarla adlandırıyor. Ama âlimlerin çoğu *KB*'nin Uygur dilinde yazıldığı fikrindedir.

2) *KB* nüshaları: İlim dünyasında *KB*'nin bilindiği gibi üç çeşit nüshası vardır. Ama hangi nüshanın önce yazıldığı yahut kopya edildiği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Çin'de yapılan araştırmalara göre, bilim adamlarının çoğu Arap harfli nüshasının önce yazıldığı, Viyana nüshasının sonra kopyalandığı kanaatinde.

3) *KB*'nin vezni: Çin'deki araştırmacılar bazıları *KB*'nin aruz vezninde yazıldığı görüşünü ortaya koysa da diğerleri bunun aksine eserin hece vezninde

yazıldığını vurgular (Ziyaî 1988). Ünlü şair ve yazar, araştırmacı A. Ötkür de bu eserin aruz vezninde yazıldığını söyler (Ötkür 1996: 35).

4) *KB ve Kanun, Baht*: *KB*'de başkahraman Gündoğdu padişahı temsil eder. Dolayısıyla, bilim adamları Yusuf Has Hacip'in bu eserini devlet kitabı olarak kabul eder, devlet idareciliği açısından ele alır.

Şunu söylemek gerekir ki Çin'de 1980'li yıllardan beri *KB* hakkında belli bir seviye yaratılsa da yapılan çalışmalarda bazı yetersizlikler vardır. Konuların tekrarlanıyor olması, kaynakların tam olmaması, Uygur ve başka azınlıkların dilinde yayımlanan çalışmalardan habersiz olunması bu yetersizliklerden bazılarıdır. Özellikle, Chao Zhengrong'un makalesinde kaynakların çoğu Çince, Uygurca kaynaklar çok azdır. *KB*'nin Kazakça, Kırgızca çevirileri tarafımızdan belirtilmiştir. Bunlardan başka yapılan araştırmalara eleştirel bakış çok azdır.

Çin'de Yapılan *KB* Araştırmalarının Değeri

Yukarıda zikrettiğimiz tanıtma, özel çalışmalara göre, Çin'de *KB* hakkındaki çalışmalar günden güne derinleşmiştir. Öncelikle *KB*'nin dört dilde çevirisi yayımlanmıştır. Ondan sonra *KB* ve Yusuf Has Hacip üzerinde ayrıntılı çalışmalar, üst seviyede ilmi makaleler basılmıştır. Şincan Uygur Özerk Bölgesi ve başka bölgelerde *KB* araştırma merkezleri kurulmuş, ulusal, milletlerarası sempozyumlar düzenlenmiştir. Tüm bunlara bakıldığında Çin'deki *KB* araştırmaları özel bir değere sahip olduğu görülmektedir.

1. *KB* ile ilgili Çin'de 1980'li yıllardan sonra yapılan araştırmalar büyük öneme sahiptir. Özellikle, Çin Halk Cumhuriyeti'nin en yetkili kurumlarından, içtimai fenler alanında önder sayılan Çin İçtimai Fenler Akademisi Azınlıklar Edebiyatı Enstitüsünde çalışanların araş-

tırmaları önemlidir. Bu kurumdan emekli olan Prof. Dr. Lang Ying'in *KB* hakkındaki Kutadgu Bilig ve Doğu-Batı Kültürü adlı çalışması Çin'deki Çince yazılan, sonra Uygurcaya tercüme edilen çalışmalardan biridir.

2. Çin'de *KB*'nin Çince, Uygurca, Kazakça ve Kırgızca çevirilerinin olması değerlidir. Çünkü bir ülkede birkaç dilde bir eserin yayımlanması, çevirisinin olması bilim adamlarının ve kurumların *KB*'ye sahip çıktığını, hükümetin de bu eserlere destek olduğunu gösterir.

3. *KB*'nin Çin'deki çevirisini yapanların Uygurca ve Türkçeyi bilmesi önemlidir. Örneğin, ilk olarak *KB*'nin Çince çevirisini yapanlardan Prof. Dr. Geng Shimin ve Wei Cuiyi, Uygurca ve Türkçe bilmektedir. Son yıllarda *KB*'yi Çinceye tercüme edenlerden Liu Bin, Zhang Hongchao, Hao Guanzhong da Uygurca bilmektedir. Bu isimlerin dil yönündeki bilgisi, *KB*'yi Çinceye çevirmelerine fayda sağlamıştır. Çevirinin dilinin başarısı *KB*'nin asli metne yakın olmasını sağlamıştır.

4. Yusuf Has Hacip ve *KB*'nin Çin'de tanıtılması, Çince, Uygurca, Kırgızca ve Kazakça olarak farklı dillerde yayımlanması Çin Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Xi Jinping'in Kazakistan'da açıkladığı "bir kuşak, bir yol" dan ibaret Yeni İpek Yolu Stratejik Projesi'nin uygulanması açısından önem taşımaktadır. Çünkü Yusuf Has Hacip Çin'e komşu olan ülkelerde çok saygın şahsiyetlerden ve eseri *KB*, ebedi abidelerden biridir. Çin'e komşu olan Kazakistan, Kırgızistan ve ipek yolundaki Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerdeki *KB* çalışmalarını anlamak ve Çin'de yapılan bu araştırmaları onlara anlatmak, ülkeler arasındaki kültür paylaşımı açısından kıymetlidir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Arslan vd. *Kutadgu Bilig'in Belagati*. Urumçi: Şıncan Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Abdureşit, Abdülehet. *Yusuf Has Hacip'in Edebiyat ve Sanat Düşüncesi Üzerinde Araştırma*. Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi, 2013.
- Cai, Canjin. *Kutadgu Bilig'deki Felsefi Düşüncüler Hakkında İlk İnceleme*. Pekin: Şark Neşriyatı, 1992.
- Chao, Zhengrong. "Çin'deki Kutadgu Bilig Araştırmalarına Edebi Bakış". *Milletler Edebiyatı Araştırmaları*, 2017.
- Chen, Jingping. "Kutadgu Bilig'deki Sağlık Kaynakları Üzerinde İnceleme". Xi'an: Shanxi Normal Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007.
- Chen, Qingping. *Kutadgu Bilig Eski Uygurların Sağlık Aklıdır*. Pekin: Çin İçtimai Fenler Neşriyatı, 2008.
- Davamet, Tömür. *Çin'deki Azınlıkların Kültürünün Büyük Sözlüğü*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1999.
- Dolat, Zariip vd. *Tarihi Miras-Kutadgu Bilig Üzerine Beyan 1, 2*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1986.
- Ebeydulla, Gulam vd. *Tarihi Miras-Kutadgu Bilig Üzerine Beyan 3, 4*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988.
- Elfire. "Kutadgu Bilig'deki Milliyet ve Dini Görüşler". Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Emet Erkin, Tursun İlşat. *Kutadgu Bilig'den İnciler*. Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar: 2013.
- Erşidin, Tursun. *Kutadgu Bilig'teki Doğa Bilimine Ait Bilgiler*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1999.
- Feng Jiasheng, Chen Suluo, Mu Guangyi. *Uygurlar Tarihi Kaynaklarından Kısaca Derleme*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1958.
- Hevir, Semet. *Yusuf Has Hacip'in Dünya Görüşleri*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1999.
- Hu Zhenhua, Geng Shimin. "Uygurlar'ın Destanı Kutadgu Bilig". *Şıncan Edebiyatı*, 1963.
- Hüseyin Esqer ve Gopur Vahitcan. *Uygur Klasik Edebiyatı Tezisi*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1988.
- İmin, Tursuncan. "Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshası Üzerinde Araştırma". Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- İslami, Yüsuppaneli. *Kutadgu Bilig ve Kanun*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1993.
- Kadir, Reyhan. *Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü*. Hohhot: İçki Moğol Halk Neşriyatı, 2003.
- _____. *Şark Ferasetinin Binyıllık Araştırılması-Kutadgu Bilig ve Kuzey Song Konfüçyüs Klasiklerinin Karşılaştırılması*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2009.

- _____. *Kutadgu Bilig'deki Kültür Tespitleri*. Pekin: Çin Demokratik Kanun ve Sistem Neşriyatı, 2016.
- Kolektif haz. *Uygur Edebiyatı Tarihi*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2006.
- Kolektif haz. *Cihai*. Shanghai. Shanghai Cishu Neşriyatı, 3. Cilt, 1979.
- Kolektif haz. *Zhongguo Da Baike Quanshu, Minzu Wenxue Bufen*. Pekin: Zhongguo Baike Quanshu Chubanshe, 1986.
- Kolektif haz. *Cihai*. Shanghai: Shanghai Cishu Chubanshe, 1. Cilt, 2009, s.1108.
- Kutadgu Bilig Araştırmalarından Tercüme Makaleler* 1. Şıncan Uygur Özerk Bölgesi İçtimai Fenler Akademisi Milletler Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü haz. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1991.
- Kutadgu Bilig Araştırmalarında Makaleler* 2. Şıncan Uygur Özerk Bölgesi İçtimai Fenler Akademisi Milletler Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1991.
- Lang, Ying. *Kutadgu Bilig ve Batı-Doğu Kültürü*. Urumçi. Şıncan Halk Neşriyatı, 1992.
- Li, Ning. *Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirisi Hakkında Araştırma*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2010.
- Liu, Xia. "Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi Üzerine Araştırma". Shanghai: Huadong Normal Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.
- Muhammetimin, Abdüşükür. *Kutadgu Bilig Hazinesi*. Urumçi: Şıncan Üniversitesi Neşriyatı, 1999.
- Ölmez, Mehmet. "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri". Türk Dilleri Araştırmaları 14, 2004.
- Ömer, Abdüresül vd. *Kutadgu Bilig'deki Rubailer*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1999.
- Ötkür, Abdürehim. *Hazineler Bosuğusunda*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1996.
- Sartekin, Atavull, Aziz. *Uygurca Yayınlanan Eserler Kataloğu-Tarih ve Medeniyet Kısmı*. Urumçi: Şıncan Üniversitesi Neşriyatı, 2004.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Geng Shimin, Wei Cuiyi. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1979.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Hao Guanzhong, Zhao Hongchao, Liu Bin. Milletler Neşriyatı, 1986.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: İbrahim Talat. Pekin: Milletler Ün Sin Neşriyatı, 2014.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Ziyaî Ahmet, Ötkür Abürahim, Yüstüp Memtimin. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1984.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Turdı Abdüşükür, Ekber Kadir. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1991.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Fergana Nüshası. Haz: Osmanov Mirsultan Urumçi: Şıncan Üniversitesi Neşriyatı, 2013.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Turdı Abdüşükür vd. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1991.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Viyana, Fergana ve Kahire Nüshalarının Tıpkıbasımı. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1985.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Egebayev Asqar. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1989.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Kılıçbek Turganali vd. Urumçi: Şıncan Elbasması, 2013.
- Yusuf Has Hacip. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Tahir Yarmuhemmet. Urumçi: Şıncan Üniversitesi Neşriyatı, 2000.
- Yüstüp, Memtimin vd. *Uluğ İlmî Abide Kutadgu Bilig-Bildiriler Kitabı*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1999.
- Ziyaî, Ahmet. *Ahmet Ziyaî Eserleri*. Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı, 1988.